

سال انتشار	۱۴۰۵	شماره انتشار	۲۶	صفحات	۱-۱۵
------------	------	--------------	----	-------	------

چالش های مسئولیت مدنی و کیفری تقلب در تراکنش های آنلاین از منظر فقه و حقوق اسلامی

آقای دکتر علی اکبر جهانی، آقای سید مصباح الهدی جبارزاده و آقای دکتر سید مجتبی حسین نژاد

دانشیار رشته فقه و حقوق دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.

دانشجوی دکتری گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.

دانشیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.

چکیده

در جهان امروز، تحولات چشمگیر فناوری اطلاعات و گسترش تجارت الکترونیک، ظهور چالش های حقوقی و فقهی جدیدی از جمله پدیده ی تقلب در تراکنش های آنلاین را به همراه داشته است. این پژوهش با هدف تحلیل مسئولیت مدنی و کیفری تقلب در فضای مجازی از منظر فقه و حقوق اسلامی انجام شده است. در این راستا، ابتدا مبانی فقهی مسئولیت های مدنی و کیفری مانند غش، خیانت و تعدی بررسی شده و سپس تطبیق این مفاهیم با واقعیت های دیجیتال تحلیل شده است. یافته ها نشان می دهند که تقلب در معاملات آنلاین، علاوه بر نقض اصول اخلاقی و امانتداری، مستوجب مجازات های حدی و تعزیری نیز می شود. همچنین، مسئولیت مدنی طرفین معامله و پلتفرم ها نیازمند تدوین ضوابط دقیق تری است که بتواند با پیچیدگی های فضای مجازی هماهنگ شود. چالش هایی مانند اعتبار شهود الکترونیکی، مشکل هویت پنهان و مسئولیت پلتفرم ها نیز در این پژوهش مورد بحث و بررسی قرار گرفته اند. در نهایت، راهکارهایی مانند بازنگری احکام فقهی، تدوین قوانین تطبیقی و تقویت نظارت و امنیت پیشنهاد شده اند. این پژوهش ضمن تأکید بر ضرورت هماهنگی فقه اسلامی با تحولات فناوری، گامی مؤثر در جهت تقویت امنیت تراکنش های آنلاین و حفظ اعتماد عمومی به سیستم های دیجیتال است. این امر نه تنها یک ضرورت اقتصادی، بلکه تعهدی دینی و اجتماعی محسوب می شود.

واژگان کلیدی: مسئولیت مدنی، تقلب، تراکنش آنلاین، مسئولیت کیفری، فناوری اطلاعات.

طبقه بندی: JEL فقه - حقوق - جزا و جرم شناسی - حقوق بین الملل - حقوق خصوصی

Challenges of civil and criminal liability of fraud in online transactions from the perspective of Islamic jurisprudence and law

Abstract

In today's world, the significant changes in information technology and the expansion of e-commerce have brought new legal and jurisprudential challenges, including the phenomenon of fraud in online transactions. This research has been done with the aim of analyzing the civil and criminal liability of cheating in cyberspace from the perspective of jurisprudence and Islamic law. In this regard, firstly, the jurisprudential foundations of civil and criminal responsibilities such as fainting, betrayal and trespassing have been examined and then the adaptation of these concepts to digital realities has been analyzed. The findings show that fraud in online transactions, in addition to violating the principles of ethics and trustworthiness, is also subject to punitive and punitive punishments. Also, the civil responsibility of the transaction parties and platforms requires the formulation of more detailed rules that can be coordinated with the complexities of cyber space. Challenges such as the validity of electronic intuition, the problem of hidden identity and the responsibility of platforms are also discussed in this research. Finally, solutions such as reviewing jurisprudence, drafting adaptive laws, and strengthening supervision and security have been proposed. This research, while emphasizing the necessity of coordinating Islamic jurisprudence with technological developments, is an effective step towards strengthening the security of online transactions and maintaining public trust in digital systems. This is not only an economic necessity, but also a religious and social obligation.

Keywords: Civil liability, Fraud, Online transaction, Criminal liability, Information technology.

متن مقاله

تحولات چشمگیر فناوری اطلاعات و گسترش بی‌سابقه تجارت الکترونیک در دهه‌های اخیر، زمینه‌های نوینی را در تعاملات انسانی شکل داده است. تراکنش‌های آنلاین، از خرید کالا تا خدمات مالی، به بخش جدایی‌ناپذیر از زندگی مدرن تبدیل شده‌اند. با این حال، این فضای مجازی پویا و بدون مرز، چالش‌های حقوقی و فقهی فراوانی را نیز به همراه داشته است که از جمله بارزترین آن‌ها، پدیده تقلب در معاملات دیجیتال است. بر اساس گزارش‌های بین‌المللی، سالانه میلیاردها دلار در سراسر جهان به‌واسطه کلاهبرداری‌های آنلاین از دسترس خارج می‌شود، و ایران نیز از این قاعده مستثنی نیست. این مساله نه تنها امنیت اقتصادی افراد و نهادها را تهدید می‌کند، بلکه به عنوان آزمایشی برای سیستم‌های حقوقی و فقهی در پاسخگویی به نیازهای نوین مطرح می‌شود. از منظر فقه اسلامی، تقلب در معاملات، نه تنها نقض صریح اصول اخلاقی و اجتماعی، بلکه خلاف صریح نصوص دینی است. قرآن کریم در سوره بقره آیه ۱۸۸ می‌فرماید: «و اموال یکدیگر را به باطل (و ناحق) در میان خود نخورید!»، و در سوره مائده آیه ۲ تأکید و تنبیه می‌کند: «و یکدیگر را بر انجام کارهای خیر و پرهیزکاری یاری نمایید، و یکدیگر را بر گناه و تجاوز یاری ندهید؛ و از خدا پروا کنید که خدا سخت کیفر است.» این آیات، همراه با روایات متعدد از پیشوایان معصوم (ع) که بر امانتداری و صداقت در معاملات تأکید دارند، چارچوب فقهی جامعی را برای محکومیت اخلاقی و قانونی تقلب ارائه می‌دهند. با این حال، کاربرد این موازین در فضای مجازی، که در آن هویت افراد مخفی، قراردادهای به‌صورت الکترونیکی منعقد می‌شوند و شواهد تقلب اغلب دیجیتال و غیرقابل لمس هستند، نیازمند بازنگری و تطبیق احکام سنتی با واقعیت‌های نوین است. در عرصه حقوقی نیز، قوانین موجود مانند قانون تجارت الکترونیک ایران (۱۳۸۲) و قانون مجازات اسلامی (۱۳۹۲)، تلاش کرده‌اند چارچوبی برای پیگیری جرایم دیجیتال ایجاد کنند، اما همچنان شکاف‌هایی میان مبانی فقهی و مقررات مدرن وجود دارد. به عنوان مثال، مسئولیت مدنی پلتفرم‌های آنلاین در

جلوگیری از تقلب، اعتبار شواهد دیجیتال در محاکم و تعیین میزان مجازات‌های کیفری با توجه به تفاوت ماهیت جرایم سایبری با جرایم سنتی، از جمله مواردی است که نیاز به تحلیل دقیق فقهی-حقوقی دارد. این پژوهش با هدف پاسخ به این سوالات اساسی شکل گرفته است: ۱- مبانی فقهی مسئولیت مدنی و کیفری تقلب در تراکنش‌های آنلاین چیست؟ ۲- چگونه قوانین حقوقی با این مبانی هماهنگی دارند و چه کاستی‌هایی در پوشش دهی به چالش‌های نوین وجود دارد؟ ۳- راهکارهای فقهی و حقوقی برای تقویت امنیت تراکنش‌های دیجیتال و مقابله با تقلب چیست؟ این مقاله با بررسی نصوص فقهی و قوانین حقوقی در پی آن است تا نه تنها چارچوب نظری مسئولیت‌های حقوقی را ترسیم کند، بلکه راهگشای سیاست‌گذاران و فقهاء در تدوین ضوابط کارآمدتر برای فضای مجازی باشد. اهمیت این موضوع در عصری که اقتصاد دیجیتال به رکن اساسی توسعه تبدیل شده، بیش از پیش آشکار است؛ زیرا حفظ اعتماد عمومی به سیستم‌های آنلاین، نه تنها یک ضرورت اقتصادی، بلکه تعهدی دینی و اجتماعی است.

۱- مفهوم شناسی

در ادامه به بررسی مفاهیمی همچون «مسئولیت مدنی، مسئولیت کیفری»، «تقلب» و «تراکنش آنلاین» از منظر لغوی، اصطلاحی، فقهی و حقوق مدنی ایران پرداخته می‌شود.

۱-۱- مسئولیت مدنی، مسئولیت کیفری

مسئولیت مدنی، مفهومی بنیادین در نظام‌های حقوقی است و عبارت است از الزام قانونی شخص به جبران خساراتی که در نتیجه فعل یا ترک فعل او به دیگری وارد آمده است (انصاری، ۱۳۸۴، ج ۳، ص ۷۷۱). به بیان دقیق‌تر، هرگاه فردی در قبال ایراد ضرر به دیگری مسئول شناخته شود، رابطه حقوقی خاصی میان زیان‌زننده و زیان‌دیده شکل می‌گیرد که محور آن، ترمیم و جبران خسارت وارده است (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۸، ص ۶۴۵). از این منظر، مسئولیت مدنی در معنای وسیع خود، هم شامل مسئولیت ناشی از قرارداد (مسئولیت قراردادی) و هم مسئولیت ناشی از وقایع خارج از چارچوب قرارداد (مسئولیت غیرقراردادی) می‌گردد؛ زیرا در

«فریب دادن»، «گمراه کردن» و «تغییر نادرست واقعیت» تعبیر می‌شود (عمید، ۱۳۹۰، ص ۳۳۴؛ محمدی، ۱۳۹۸، ص ۸). در اصطلاح رایج، تقلب به معنای انجام عملی است که در آن فرد یا نهادی به قصد سوء استفاده از اعتماد طرف مقابل، اطلاعات نادرست ارائه داده یا واقعیت را دستکاری می‌کند تا به نفع خود منفعتی کسب کند (اردبیلی، ۱۴۰۰، ج ۲، ص ۱۵۷؛ انواری رستمی، ۱۳۹۹، ص ۸۶؛ همتی، ۱۴۰۱، ص ۳۴؛ قائمی، ۱۳۹۷، ص ۷۱). این پدیده معمولاً شامل فریبکاری، تدلیس (پنهان کردن عیوب یا اطلاعات منفی) و دستکاری حقایق است (انواری رستمی، ۱۳۹۹، ص ۸۶). از منظر فقه اسلامی، تقلب موضوعی است که در آن «غش» و «تدلیس» به عنوان محرک اصلی مطرح می‌شوند (فرجی، ۱۳۸۶، ص ۴۱؛ قمی، ۱۴۱۳، ص ۴۶۳؛ شیخ طوسی، ۱۳۸۷، ۹۵؛ مقصودی، ۱۳۹۴، ص ۹۲). حدیث مشهور «مَنْ غَشَّ فَلَيْسَ مِنَّا» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۴۴) نشانگر اهمیت صداقت در معاملات است. در فقه شیعه، تقلب نه تنها به عنوان عملی ناپسند بلکه به عنوان عملی که موجب عدم مشروعیت معامله و حتی «اکل مال به باطل» محسوب می‌شود، تلقی می‌گردد (حلی، ۱۴۱۱، ص ۲۰۵). به عبارت دیگر، اگر در معامله‌ای یکی از طرفین با استفاده از فریبکاری به سود خود دست یابد و دیگری به دلیل عدم آگاهی از واقعیت متضرر شود، معامله از نظر شرعی نامعتبر است و ممکن است مسئولیت فقهی بر عهده متقلب قرار گیرد (مکارم شیرازی، ۱۳۸۳، ص ۱۸). اصول فقهی متعددی مانند قاعده «لا ضرر» و «غرر» در این زمینه مطرح می‌شوند. «غرر» به ابهام یا ابهام‌آفرینی در موضوع معامله اشاره دارد؛ یعنی اگر یک معامله دارای ابهامی باشد که طرفین از آن آگاهی کافی نداشته باشند، از نظر شرعی چنین معامله‌ای ممکن است باطل تلقی شود (مشکینی، ۱۳۷۱، ص ۲۰۳). بنابراین، تقلب به عنوان عملی که موجب ایجاد غرر و عدم شفافیت در معاملات می‌شود، از نظر فقهی محکوم است. تقلب در حقوق مدنی ایران، به عنوان عملی ناعادلانه و مغایر با اصول حسن نیت در معاملات تلقی می‌شود (خامی زاده، ۱۳۹۱، ص ۱۰۵). ماده ۲۲۰ قانون مدنی به قاعده حسن نیت در معاملات، اشاره دارد؛ به گونه‌ای که هر گونه فریب و نادرست‌نمایی که موجب آسیب به طرف مقابل

هر دو حالت، دغدغه اصلی، جبران زیان‌های وارده است. با این وجود، تمایز اساسی میان این دو نوع مسئولیت، در وجود یا عدم وجود رابطه قراردادی پیشین میان طرفین نهفته است. در هر دو حوزه مسئولیت مدنی و کیفری، تحقق مسئولیت متوجه فردی است که با انجام فعل یا ترک فعلی، موجبات ورود ضرر به دیگری را فراهم آورده باشد. با این حال، در مسئولیت مدنی، ضرر به طور خاص متوجه شخص یا اشخاص معین (حقوق خصوصی) است، در حالی که در مسئولیت کیفری، ضرر به نظم و امنیت جامعه به عنوان یک کل وارد می‌آید. از این رو، هدف غایی از اعمال مسئولیت کیفری، مجازات مرتکب و بازدارندگی از تکرار جرم است و میزان مجازات نیز متناسب با شدت تقصیر و اهمیت جرم ارتكابی، تعیین می‌گردد (قاسم زاده، ۱۳۷۸، ص ۲۰). در مقابل، هدف اصلی مسئولیت مدنی، جبران ضرر و زیان وارده به زیان‌دیده و اعاده وضعیت او به حالت پیش از وقوع خسارت است و میزان جبران نیز بر اساس میزان ضرر وارده سنجیده می‌شود. از منظر عناصر تشکیل‌دهنده، تفاوت‌های بنیادینی میان مسئولیت کیفری و مدنی وجود دارد. در حقوق کیفری، قصد و نیت مجرمانه (عنصر معنوی) از ارکان اساسی تحقق مسئولیت به شمار می‌رود و اصل بر مسئولیت مبتنی بر تقصیر است؛ به گونه‌ای که جرم غیرعمد، جنبه‌ای استثنایی دارد و به ندرت قانون، فردی را بدون احراز تقصیر، مجرم تلقی می‌کند. این در حالی است که در مسئولیت مدنی، بنا بر قاعده مشهور، «هر کس بدون مجوز قانونی و در اثر بی‌احتیاطی یا بی‌مبالاتی به دیگری خسارت وارد کند، ملزم به جبران آن است.» (کاتوزیان، ۱۳۷۹، ص ۵) به طور خلاصه، مسئولیت کیفری با اجتماع سه رکن اساسی محقق می‌گردد: نخست، عنصر قانونی که عبارت از وجود نص صریح قانونی مبنی بر جرم‌انگاری فعل یا ترک فعل ارتكابی است. دوم، عنصر معنوی که با وجود قصد ارتكاب عمل زیان‌آور و مجرمانه تحقق می‌یابد. سوم، عنصر مادی که عبارت از انجام خارجی عمل مجرمانه است و می‌تواند در قالب جنایت، جنحه یا خلاف بروز یابد.

۲-۱- تقلب

لغت «تقلب» از ریشه «قلب» مشتق شده و در فرهنگ لغت به معنی

آنلاین همانند معاملات سنتی مورد توجه قرار گرفته‌اند، اما چالش‌های جدیدی نیز به وجود آورده‌اند. در فقه، معاملات مشروط به رعایت اصول شفافیت، عدالت و صداقت هستند (غروی نائینی، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۲۷۲؛ رضوی، ۱۳۹۸، ص ۱۱۲؛ قائمی، ۱۳۹۷، ص ۲۰۱). تراکنش‌های آنلاین به دلیل ماهیت دیجیتالی‌شان ممکن است با مشکلاتی مانند ابهام در مشخصات کالا یا خدمات، عدم صحت اطلاعات و همچنین امکان دستکاری اطلاعات روبرو شوند. بنابراین، فقه اسلامی تأکید می‌کند که حتی در بستر دیجیتال نیز باید از اصول اخلاقی و شرعی رعایت شود و هرگونه فریب و تدلیس که منجر به تقلب شود، از نظر شرعی محکوم است (طاهری، ۱۳۹۶، ص ۳۰۱؛ ملک افضل، ۱۴۰۰، ص ۱۴؛ موسوی قزوینی، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص ۴۸۱). از منظر فقهی، مواردی مانند عدم شفافیت در مشخصات کالا یا ناتوانی در اثبات صحت معامله می‌تواند مبنای بحث اجتهادی باشد. فقهاء بر این باورند که اصول کلی مانند حرمت غش، اکل مال به باطل و الزام وفای به قرارداد، در هر نوع معامله از جمله تراکنش‌های آنلاین صادق است (موسوی بجنوردی، ۱۳۹۹، ص ۱۰؛ شبیری زنجانی، ۱۴۱۹ق، ج ۹، ص ۲۳۴). به عبارت دیگر، اگر در یک تراکنش آنلاین اطلاعات به صورت نادرست ارائه شود یا اطلاعات به عمد دستکاری گردد، حکم فقهی همانند معاملات سنتی اعمال می‌شود. در حقوق مدنی ایران، تراکنش آنلاین به عنوان بخشی از معاملات الکترونیکی مطرح است (پاسبان، ۱۴۰۲، ص ۲۰۰). قانون تجارت الکترونیک و قوانین حمایت از مصرف‌کننده، چارچوب‌های قانونی را برای تضمین حقوق طرفین در تراکنش‌های آنلاین فراهم آورده‌اند (شهبازی، ۱۴۰۱، ص ۱۴). در این نظام حقوقی، شفافیت اطلاعات، صحت مشخصات کالا یا خدمات و رعایت تعهدات قراردادی از الزامات اصلی است. هرگونه نارسایی در ارائه اطلاعات صحیح یا تقلب در تراکنش‌های آنلاین می‌تواند منجر به ابطال قرارداد یا مطالبه خسارت از سوی طرف متضرر گردد. حقوق مدنی ایران با تأکید بر اصل حسن نیت در معاملات، هر معامله‌ای که مبتنی بر فریب و ارائه اطلاعات نادرست باشد را مغایر با قانون می‌داند. به علاوه، قوانین مرتبط با جرایم رایانه‌ای نیز موارد دستکاری اطلاعات و سوءاستفاده از

شود، می‌تواند موجب ابطال قرارداد یا مطالبه خسارت شود. در این چارچوب، اگر یکی از طرفین به عمد اطلاعات نادرست ارائه دهد یا مشخصات واقعی کالا یا خدمات را مخفی کند، معامله از نظر حقوقی می‌تواند باطل اعلام شده و متقلب موظف به جبران خسارت شود. علاوه بر این، قوانین حمایت از مصرف‌کننده در ایران نیز تقلب در معاملات تجاری، به ویژه در خرید و فروش کالا و خدمات، را جرم محسوب کرده و مجازات‌های مالی و کیفری را برای متخلفین در نظر گرفته است (طباطبایی و قاسمی، ۱۳۹۰، ص ۵۴). از این رو، تقلب در حقوق مدنی نه تنها موجب ابطال قرارداد می‌شود، بلکه مسئولیت مدنی و گاهی کیفری نیز بر عهده فرد یا نهادی که اقدام به تقلب کرده است قرار می‌گیرد. بنابراین، تقلب به عنوان عملی که در آن، اطلاعات به عمد دستکاری شده و طرف مقابل، فریب داده می‌شود را گویند، هم از منظر لغوی و اصطلاحی و هم از دیدگاه فقهی و حقوقی، عملی محکوم و ناپسند است. فقه اسلامی با استناد به احادیث و اصول شرعی مانند حرمت غش، اکل مال به باطل و رعایت امانت، تقلب را نمی‌پذیرد و معاملات مبتنی بر آن را نامشروع می‌داند. از سوی دیگر، حقوق مدنی ایران نیز با تأکید بر حسن نیت و شفافیت در معاملات، تقلب را به عنوان عملی خلاف قانون و مبنی بر نقض حقوق طرف مقابل، می‌شناسد. بنابراین، در هر دو نظام، مقابله با تقلب و ارائه راهکارهای پیشگیرانه، امری ضروری به‌شمار می‌آید.

۳-۱- تراکنش آنلاین

واژه «تراکنش» به معنای «تبادلات، معاملات و انتقالات» است و «آنلاین» به معنای «آنلاینی، متصل به شبکه اینترنت» (انواری، ۱۳۹۹، ص ۱۱؛ محمدزاده، ۱۴۰۰، ص ۹؛ جعفری، ۱۳۹۹، ص ۱۴؛ روحانی رانکوهی، ۱۳۹۷، ص ۲۰). بنابراین، تراکنش آنلاین به معنای هرگونه معامله مالی یا انتقال وجه است که به وسیله سیستم‌های دیجیتال و شبکه اینترنت انجام می‌شود (رضایی و کریمی، ۱۴۰۰، ص ۱۷؛ محمودی، ۱۳۹۹، ص ۱۴). در اصطلاح رایج، تراکنش آنلاین شامل خرید کالا، پرداخت خدمات، انتقال وجه و حتی معاملات در حوزه ارزهای دیجیتال می‌شود (محمدزاده، ۱۴۰۰، ص ۱۳). از منظر فقه اسلامی، معاملات

بجنوردی، ۱۳۷۷، ج ۳، ص ۲۷۹). در این شرایط، شخص متقلب به عنوان طرف ناقض نه تنها مشروعیت معامله را از بین می‌برد بلکه «ضمان» (به معنای تضمین مسئولیت جبران خسارت) بر عهده وی قرار می‌گیرد (نراقی، ۱۴۲۲، ص ۳۰۸). این مفهوم نشان‌دهنده این است که اگر در یک معامله آنلاین، تقلب صورت گیرد، شخص متقلب موظف است ضرر و زیان وارده به طرف مقابل را جبران کند (امامی، ۱۳۳۴، ج ۲، ص ۳۳۴؛ خان عدل، ۱۳۴۵، ص ۴۳۶). ب- عدالت و امانتداری: در فقه اسلامی، اصول عدالت و امانت‌داری از ارکان اساسی معاملات صحیح و مشروع به‌شمار می‌آیند. از منظر فقهی، هر معامله‌ای که بر مبنای صداقت، انصاف و رعایت حقوق طرفین برقرار شود، مشروعیت خود را حفظ می‌کند؛ اما هرگاه یکی از طرفین به وسیله فریب یا پنهان‌کاری، خلاف این اصول عمل کند، نه تنها مشروعیت معامله را تضعیف می‌کند بلکه مسئولیت جبران خسارت بر عهده وی قرار می‌گیرد (توتونچیان و عیوضلو، ۱۳۷۹، ص ۲۳). در تراکنش‌های آنلاین، به دلیل ماهیت دیجیتال و عدم حضور فیزیکی طرفین، حفظ عدالت و امانت‌داری اهمیت دوچندانی پیدا می‌کند. از یک سو، با توجه به سرعت و تغییرات سریع اطلاعات، اطمینان از صحت و شفافیت اطلاعات ارائه شده برای اعتبار معامله الزامی است؛ از سوی دیگر، رعایت امانت در ارائه اطلاعات به معنای حفظ اعتماد عمومی و پیشگیری از بروز ضررهای اقتصادی است. اگر در یک تراکنش آنلاین، فروشنده یا ارائه‌دهنده خدمات به عمد اطلاعات نادرست یا ناقص ارائه دهد یا ویژگی‌های واقعی کالا یا خدمات را مخفی کند، این عمل به‌شکل فقهی علیه اصل امانت‌داری و عدالت تداخل ایجاد می‌کند و موجب فریب طرف مقابل می‌شود (مدنی، ۱۳۸۵، ص ۲۲۰).

۲-۲- تطبیق مبانی فقهی با تراکنش‌های آنلاین

تراکنش‌های آنلاین، به دلیل خصوصیات منحصر به فرد خود، چالش‌های جدیدی در تطبیق احکام فقهی ایجاد می‌کنند. این چالش‌ها عبارتند از: الف- عدم حضور فیزیکی طرفین: در معاملات سنتی، حضور فیزیکی و بررسی مستقیم کالا یا خدمات امکان‌پذیر است، اما در فضای مجازی، خریدار معمولاً به اطلاعات ارائه‌شده توسط فروشنده اکتفا می‌کند (رضوی

سامانه‌های پرداخت را جرم تلقی کرده و مجازات‌های قانونی برای آنان تعیین کرده‌اند (هاشمی، ۱۴۰۰، ص ۱۷). از این رو، تراکنش آنلاین در حقوق مدنی باید همواره در چهارچوب قوانین مشخص شده و در صورت بروز تخلف، اقدامات قانونی صورت گیرد. بنابراین، تراکنش آنلاین به عنوان پدیده‌ای نوظهور، هم از منظر فقهی و هم از منظر حقوق مدنی، موضوعی چندبعدی است که باید با رعایت اصول اخلاقی، شرعی و قانونی انجام شود. در فقه، تأکید بر صداقت، شفافیت و رعایت حقوق طرفین، اصلی‌ترین معیارهای مشروعیت معامله است؛ در حالی که حقوق مدنی ایران نیز با استناد به قوانین تجارت الکترونیک و حمایت از مصرف‌کننده، چارچوب‌های قانونی لازم را جهت تضمین سلامت تراکنش‌های آنلاین فراهم آورده است. بنابراین، هم در بستر دیجیتال و هم در معاملات سنتی، ارزش‌های مشترکی چون عدالت، حسن نیت و شفافیت باید رعایت شود تا اعتماد عمومی حفظ و از بروز تخلفات، جلوگیری گردد.

۲- مسئولیت مدنی تقلب در تراکنش‌های آنلاین در فقه اسلامی

۲-۱- مبانی کلی مسئولیت مدنی در فقه اسلامی

در فقه اسلامی، مسئولیت مدنی به معنای تعهد فرد به جبران خسارت ناشی از تخلف یا تقلب در معاملات است (غمامی، ۱۳۷۶، ص ۴۳). این مسئولیت بر پایه دو اصل اساسی استوار است: الف- ضمان: در فقه اسلامی، «ضمان» به عنوان یکی از مبانی اصلی مسئولیت مدنی، به معنای تضمین پرداخت خسارت یا جبران ضرر وارده به طرف مقابل به دلیل اعمال ناعادلانه و فریبنده تلقی می‌شود. (خمینی، ۱۳۹۹، ج ۲، ص ۲۹) وقتی در تراکنش‌های آنلاین، یک طرف با استفاده از روش‌های تقلب‌آمیز مانند ارائه اطلاعات نادرست، پنهان‌کاری از عیب کالا یا تغییر شرایط معامله به قصد سوء استفاده، حقوق طرف مقابل را نقض کند، او نه تنها از نظر شرعی محکوم می‌شود بلکه موظف به جبران خسارتی است که به واسطه این تقلب به طرف دیگر وارد شده است. از منظر فقهی، اعمال تقلب باعث ایجاد «غرر» (ابهام و عدم قطعیت) در معامله می‌شود که بر مبنای اصل «لا ضرر و لا ضرار» (ضرر به دیگران حرام است) موجب بطلان یا ناتوانی در اجرای کامل قرارداد می‌گردد (حکیم، ۱۳۸۱، ج ۱۴، ص ۴۰۳؛ موسوی

طبق فقه اسلامی، میزان مسئولیت هر یک از طرفین بر اساس سهم آن‌ها در ایجاد خسارت، تعیین می‌شود (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۴، ص ۱۶۶). ۲- تعهد به همکاری: طرفین معامله و پلتفرم موظفند در فرآیند اثبات تقلب و جبران خسارت، همکاری کنند.

۳- مسئولیت کیفری تقلب در تراکنش‌های آنلاین در فقه اسلامی

۳-۱- مبانی کلی مسئولیت کیفری در فقه اسلامی

در فقه اسلامی، مسئولیت کیفری به معنای تعهد شخص به پذیرش مجازات قانونی برای ارتکاب جرم است (علامه حلی، ۱۳۴۷، ج ۲، ص ۲۴۹). این مسئولیت بر پایه اصولی چون عدالت، امانتداری و حفظ حقوق اجتماعی، شکل گرفته است. تقلب، به عنوان نوعی غش و خیانت در معاملات، نه تنها نقض صریح اصول اخلاقی و دینی است، بلکه در بسیاری از موارد به عنوان جرمی کیفری نیز شناخته می‌شود (خمینی، ۱۳۹۹، ج ۱، ص ۴۴۸).

الف- مبانی فقهی تقلب به عنوان جرم کیفری: ۱- غش: در فقه اسلامی، مفهوم «غش» به معنای فریب عمدی و گمراه کردن طرف مقابل در معاملات است که با تاکید بر صداقت و عدالت در مبادلات اقتصادی، جایگاه ویژه‌ای دارد (بحرانی، ۱۴۰۵ق، ج ۵، ص ۳۶؛ شیخ انصاری، ۱۳۹۸، ج ۱، ص ۲۷۵). بر اساس حدیث نبوی «مَنْ غَشَّ فَلَيْسَ مِنَّا» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۱۴۴)، هرگونه اعمال غش‌آمیز نه تنها از نظر اخلاقی محکوم است بلکه مبنای اصلی ابطال معاملات و انتقال مسئولیت‌های جبرانی می‌باشد. از منظر فقهی، غش باعث ایجاد «غرر» (ابهام یا عدم وضوح در موضوع معامله) می‌شود که در نتیجه، معامله به عنوان یک قرارداد معتبر محسوب نمی‌گردد و طرف مقابل از حقوق و مزایای قراردادی خود محروم می‌شود (دادفر و سیفی، ۱۳۹۹، ص ۸). به این ترتیب، غش نه تنها موجب ناعدالتی اقتصادی شده، بلکه از نظر شرعی نیز به عنوان عملی حرام تلقی می‌شود. ۲- افساد فی الارض: در فقه اسلامی، «افساد فی الارض» به عنوان یکی از مفاهیم کلیدی و گسترده در بررسی جرایم اقتصادی و اجتماعی مطرح است. این اصطلاح به معنای ایجاد هرگونه فساد، ناهنجاری و اختلال در نظم و عدالت اجتماعی است؛

اصل و مرادخانی، ۱۳۹۴، ص ۱۴). ب- شهود الکترونیکی: شواهد مبنای معامله (مانند لاگ‌های سرور، ایمیل‌ها، و امضاها دیجیتال) به صورت دیجیتالی ثبت می‌شوند و اعتبار آن‌ها باید از منظر فقهی بررسی شود. ج- نقش واسطه‌ها: پلتفرم‌های آنلاین به عنوان واسطه در معاملات نقش دارند و مسئولیت آن‌ها در جلوگیری از تقلب باید مشخص شود.

۳-۲- مسئولیت مدنی تقلب در تراکنش‌های آنلاین

الف- مسئولیت فردی (خریدار یا فروشنده): به این معنا که هرگاه یکی از طرفین معامله به طور عمدی یا سهوی باعث تقلب شود، مسئولیت مدنی او شامل این موارد است: ۱- جبران خسارت مالی: اگر فروشنده کالایی را با مشخصات غلط، ارائه کند یا خریدار وجه معامله را بدون انجام تعهدات خود پرداخت نکند، طرف مقصر موظف به بازپرداخت خسارت است (خرم آبادی، ۱۳۸۶، ص ۲۳). ۲- جبران خسارت معنوی: در صورتی که تقلب منجر به آسیب به اعتبار یا شهرت طرف مقابل شود، جبران خسارت معنوی نیز ضروری است (حضرتی شاهین دژ، ۱۳۹۱، ص ۱۰). ۳- فسخ عقد: در صورتی که تقلب در مرحله انعقاد قرارداد اتفاق افتاده باشد (مانند ارائه اطلاعات نادرست)، طرف متضرر می‌تواند معامله را فسخ کند و خسارت خود را مطالبه کند (سالاری، ۱۳۹۲، ص ۱۵۷).

ب- مسئولیت پلتفرم‌های آنلاین: پلتفرم‌های آنلاین به عنوان واسطه‌های معاملات دیجیتال، مسئولیت‌های حقوقی و فقهی خاصی دارند مانند: ۱- رعایت اصول امانتداری: پلتفرم‌ها موظفند از صحت اطلاعات ارائه شده توسط فروشندگان، اطمینان حاصل کنند و در صورت عدم رعایت این اصل، مسئول خسارت‌های وارده به خریدار باشند. ۲- حفظ امنیت داده‌ها: اگر پلتفرم به دلیل نقص امنیتی، داده‌های مالی یا شخصی کاربران را در معرض سوءاستفاده قرار دهد، مسئولیت مدنی آن تایید می‌شود. ۳- شفافیت شرایط معامله: پلتفرم‌ها موظفند شرایط استفاده از خدمات خود را به طور شفاف اعلام کنند و در صورت پنهان کردن این شرایط، مسئول خسارت‌های ناشی از آن باشند. ج- مسئولیت مشترک (طرفین معامله و پلتفرم): بدین معنا که در برخی موارد، ممکن است تقلب ناشی از عملکرد هر دو طرف معامله و پلتفرم باشد. در این صورت: ۱- تقسیم مسئولیت:

به اعتبار و اعتماد عمومی نیز لطمه وارد می‌کند. بنابراین، هرگونه تعدی بر حقوق دیگران، اعم از مالی یا معنوی، مستوجب مجازات کیفری است (قربان نیا، ۱۳۹۳، ص ۱۱۸).

ب- انواع مجازات کیفری در فقه اسلامی: فقه اسلامی مجازات‌های کیفری را به دو دسته کلی تقسیم می‌کند: ۱- حد: مجازات‌های ثابت شده در شرع که برای جرایم خاصی مانند سرقت، زنا و قتل تعیین شده‌اند (روحانی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۱۷؛ موسوی اردبیلی، ۱۴۲۷، ج ۱، ص ۳۶؛ زحیلی، ۱۴۰۹، ج ۶، ص ۱۲۱). ۲- تعزیر: مجازات‌های انعطاف‌پذیر که توسط حاکم یا قاضی به تصمیم او اعمال می‌شوند و متناسب با نوع و شدت جرم، تعیین می‌گردند (روحانی، ۱۳۹۲، ج ۱۴، ص ۳۴۰).

۲-۳- تطبیق مبانی فقهی با تقلب در فضای مجازی
تراکنش‌های آنلاین و فضای مجازی، به دلیل عدم حضور فیزیکی طرفین و استفاده از فناوری‌های پیچیده، چالش‌های جدیدی در تطبیق احکام فقهی ایجاد کرده‌اند. تقلب در این فضا ممکن است شامل این موارد باشد: الف- کلاهبرداری آنلاین: دریافت وجه بدون ارائه کالا یا خدمات. ب- فیشینگ: سرقت اطلاعات مالی از طریق وبسایت‌ها یا ایمیل‌های جعلی. ج- تقلب در اطلاعات دیجیتال: تحریف داده‌ها یا اطلاعات برای فریب دادن طرف مقابل. این نوع تقلب‌ها، به دلیل پیچیدگی و گستردگی آن‌ها، نیازمند تحلیل دقیق‌تری از منظر فقه اسلامی هستند. بنابراین، کلاهبرداری آنلاین بخشی جدایی‌ناپذیر از تقلب در تراکنش‌های آنلاین محسوب می‌شود، به طوری که در هر دو سیستم فقهی و حقوقی، عملی متکی بر فریب و سوءاستفاده از اعتماد طرف مقابل دیده می‌شود زیرا در کلاهبرداری آنلاین، مجرمین اغلب از طریق ایجاد وبسایت‌های جعلی (فیشینگ) یا ارسال پیام‌های فریبنده، هویت سازمان‌ها یا بانک‌های معتبر را جعل می‌کنند. این اقدامات به گونه‌ای است که کاربر، اطلاعات حساسی مانند شماره حساب یا رمز عبور را وارد می‌کند. از منظر فقهی، ارائه اطلاعات نادرست و فریب کاربر مطابق با مفاهیم «غش» و «تدلیس» بوده و به معامله‌ای ناسالم منجر می‌شود. در حقوق نیز چنین رفتاری، مبنای پیگرد کیفری دارد و همچنین، یکی از اشکال متداول کلاهبرداری آنلاین،

از جمله تخلفاتی که موجب تضعیف اعتماد عمومی، افزایش نابرابری‌ها و از بین بردن مبانی اخلاقی و اقتصادی جامعه می‌شوند. در این چارچوب، تقلب (که به عنوان عملی متکی بر غش، تدلیس و دستکاری اطلاعات، شناخته می‌شود) در صورتی که منجر به تبعات و خسارات گسترده در سطح جامعه گردد، می‌تواند به عنوان یکی از موارد «افساد فی الارض» تلقی شود. به عبارت دیگر، از منظر فقهی، اگر عملی مانند تقلب در معاملات آنلاین به گونه‌ای انجام شود که باعث اختلال در بازار، نابسامانی اقتصادی و کاهش عدالت در مبادلات مالی گردد، این عمل نه تنها از نظر اخلاقی محکوم است بلکه از منظر شرعی نیز به عنوان عملی مفسد (افساد فی الارض) تلقی می‌شود. در این راستا، مواردی چون کلاهبرداری گسترده، دستکاری در اطلاعات مالی به نحوی که منجر به انتقال ناحق اموال و ایجاد بی‌ثباتی در بازارهای اقتصادی شود، نمونه‌هایی از فساد در سطح جامعه محسوب می‌شوند. قرآن کریم و روایات، بارها بر اهمیت حفظ نظم و عدالت در جامعه تأکید کرده و از ایجاد فساد بر روی زمین هشدار داده‌اند (هاشمی شاهرودی، ۱۳۷۶، ص ۱۴۳)؛ بدین ترتیب، هر عملی که موجب اختلال در شرایط اقتصادی جامعه گردد، مانند تقلب در معاملات را، می‌توان از نظر شرعی به عنوان «افساد فی الارض» قلمداد کرد (برهانی و احمدزاده، ۱۳۹۷، ص ۲۱۳). ۳- تعدی و ظلم: در فقه اسلامی، «تعدی» به معنای تجاوز به حقوق دیگران و «ظلم» به معنای ناعدالتی و ستم به حقوق ایشان شناخته می‌شود (مقدس اردبیلی، ۱۴۰۳، ج ۹، ص ۱۱۳؛ هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۲، ج ۵، ص ۲۶۰). این دو مفهوم، به عنوان مبانی اصلی اخلاقی در معاملات مطرح هستند و هرگاه عملی باعث محرومیت و آسیب به حقوق طرف مقابل شود، از نظر شرعی به شدت محکوم و از نظر حقوق کیفری نیز جرم محسوب می‌گردد. از منظر فقهی، اصول معاملات بر پایه رعایت حقوق متقابل و عدالت بنا شده‌اند. وقتی فردی با اقدامات خود (مانند ارائه اطلاعات نادرست، پنهان کردن عیب کالا یا دستکاری شرایط معامله) به طرف مقابل تعدی کند، عملاً حق قانونی و شرعی او را نابود نموده و او را دچار ضرر و زیان، نموده است. این رفتار در فقه اسلامی به عنوان «ظلم» تلقی می‌شود؛ چرا که ظلم، علاوه بر ایجاد خسارت مالی،

پلتفرم‌های آنلاین نیز در صورتی که به طور عمد یا سهوی در تسهیل تقلب نقش داشته باشند، ممکن است مسئولیت کیفری داشته باشند: ۱- عدم نظارت کافی: اگر پلتفرم‌ها به دلیل کم‌توجهی یا بی‌تفاوتی به فعالیت‌های مجرمانه کاربران اجازه دهند، می‌توانند تحت عنوان «مشارکت در جرم» مجازات شوند. ۲- هماهنگی با مجرمان: در صورتی که پلتفرم‌ها به صورت عمد در ارتکاب جرم همکاری کنند، مجازات شدیدتری شامل آن‌ها خواهد شد.

۳-۴- چالش‌های تطبیق مسئولیت کیفری در فضای مجازی
الف- اثبات جرم که شامل: ۱- شهود الکترونیکی: اعتبار شواهد دیجیتالی مانند لاگ‌های سرور، ایمیل‌ها و امضاهای دیجیتال باید از منظر فقهی و حقوقی مورد بررسی قرار گیرد. ۲- مشکل هویت پنهان: در فضای مجازی، هویت واقعی فاعل ممکن است مخفی باشد، که اثبات مسئولیت کیفری را دشوار می‌کند. ب- مسئولیت پلتفرم‌ها که شامل: ۱- تعیین حدود مسئولیت: باید مشخص شود که پلتفرم‌ها تا چه حد مسئول جرایم کاربران خود هستند. ۲- عدم مداخله بیش از حد: پلتفرم‌ها نباید به حدی مداخله کنند که آزادی عمل کاربران را محدود کنند. ج- فاصله میان قوانین مدرن و فقه سنتی: قوانین مدرن مانند قانون جرائم رایانه‌ای ایران، با وجود تطبیق نسبی با فقه اسلامی، همچنان نیاز به بازنگری و اصلاح دارند تا به طور کامل با چالش‌های فضای مجازی هماهنگ شوند. بنابراین، مسئولیت کیفری تقلب در تراکنش‌های آنلاین، به دلیل خصوصیات منحصر به فرد فضای مجازی، نیازمند تطبیق دقیق احکام فقهی با واقعیت‌های نوین است. این مسئولیت شامل مجازات‌های حدی و تعزیری است و ممکن است پلتفرم‌ها نیز در صورت مشارکت یا بی‌تفاوتی، مسئولیت کیفری داشته باشند. با این حال، چالش‌هایی مانند اثبات جرم و مشخص کردن حدود مسئولیت پلتفرم‌ها، لزوم تدوین قوانین تطبیقی را بیش از پیش، آشکار می‌کند.

۴- چالش‌های تطبیق فقه اسلامی با فناوری اطلاعات
بطور کلی تطبیق فقه اسلامی با فناوری اطلاعات و از جمله موضوع بحث ما، به دلیل تفاوت بنیادین میان مفاهیم سنتی و واقعیت‌های دیجیتال، با

فروش کالا یا خدماتی است که وجودشان در عمل ناپیدا بوده یا به‌طور عمدی، ارائه نمی‌شوند. در چنین مواردی، فروشنده به دلیل گمراه کردن خریدار، معامله را تحت عنوان تقلب به‌شمار می‌آورد. از منظر فقهی، این عمل به عنوان «اکل مال به باطل» مطرح شده و از نظر حقوقی، قرارداد مبتنی بر تقلب می‌تواند باطل اعلام شده و فروشنده مجبور به جبران خسارت گردد.

۳-۳- مسئولیت کیفری تقلب در تراکنش‌های آنلاین
الف- مجازات‌های حدی که شامل: ۱- سرقت: در نظام حقوقی ایران، تقلب به صورت سرقت آنلاین در قالب جرایم رایانه‌ای و جرایم اقتصادی بررسی می‌شود. طبق قوانین جرایم رایانه‌ای، بهره‌برداری ناعادلانه از اطلاعات شخصی یا مالی افراد، جعل اطلاعات و سرقت اموال از طریق فضای دیجیتال، جرایمی محسوب می‌شوند که علاوه بر آسیب مالی، نظم اقتصادی و اعتماد عمومی را نیز زیر سؤال می‌برند. اگر تقلب به صورت سرقت آنلاین (مانند هک کردن حساب‌های بانکی) انجام شود، می‌تواند مشمول ماده ۲۷۸ قانون مجازات اسلامی گردد. ۲- کلاهبرداری: اگر تقلب به صورت کلاهبرداری سازمان‌یافته انجام شود و باعث اختلال در نظام اقتصادی جامعه شود، ممکن است تحت عنوان «افساد فی الارض» طبقه‌بندی شود و مجازات شدیدتری شامل حبس یا اعدام داشته باشد. ب- مجازات‌های تعزیری که شامل: ۱- جریمه مالی: در مواردی که تقلب در معاملات آنلاین منجر به خسارت مالی محدود شود، قاضی می‌تواند مجازات مالی تعیین کند. ۲- حبس: برای تقلب‌هایی که به صورت سازمان‌یافته انجام می‌شوند و یا باعث آسیب معنوی یا اجتماعی می‌شوند، مجازات حبس برای دوره‌های مشخص تعیین می‌شود. به عنوان مثال، براساس مواد قانونی مرتبط با جرایم رایانه‌ای (که بسته به نوع و شدت عمل ممکن است از حبس ۹۱ روز تا ۵ سال به همراه جریمه‌های نقدی، توقیف اموال و سایر مجازات‌های قانونی برخوردار باشد)، مجرمین در این زمینه با پیگرد قانونی شدید مواجه می‌شوند. ۳- جلد: در مواردی که تقلب به صورت فریب ساده انجام شود و جرم شدیدی محسوب نشود، قاضی می‌تواند مجازات جلد را اعمال کند. ج- مسئولیت کیفری پلتفرم‌ها:

تسهیل یا جلوگیری از تقلب ایفا می‌کنند اما فقه اسلامی نیازمند تدوین ضوابطی است که حدود مسئولیت این پلتفرم‌ها را تعیین کند. آیا پلتفرم‌ها تنها واسطه هستند و مسئولیتی ندارند، یا در صورت بی‌تفاوتی یا مشارکت در جرم، مسئولیت کیفری یا مدنی دارند؟ ب- نظارت و امنیت داده‌ها: پلتفرم‌ها موظفند امنیت داده‌های کاربران را تضمین کنند. در صورت نقص امنیتی که منجر به سرقت اطلاعات مالی یا شخصی شود، مسئولیت آن‌ها باید مشخص شود و این موضوع نیازمند تطبیق اصول فقهی مانند «ضمان مال الغیر» با شرایط فضای مجازی است.

۴- چالش‌های ناشی از پیچیدگی فناوری‌های نوین: الف- هوش مصنوعی و الگوریتم‌های خودکار: استفاده از هوش مصنوعی و الگوریتم‌های خودکار در معاملات دیجیتال، باعث می‌شود تا تصمیم‌گیری‌ها بدون دخالت مستقیم انسان انجام شود و این موضوع باعث می‌شود تا مسئولیت اخلاقی و قانونی این سیستم‌ها نیاز به تحلیل دقیق داشته باشد. آیا مسئولیت این سیستم‌ها به طراحان آن‌ها منتقل می‌شود یا خود سیستم‌ها باید به عنوان موجودیتی مستقل، مورد بررسی قرار گیرند؟ ب- ارزهای دیجیتال و بلاکچین: ارزهای دیجیتال مانند بیت‌کوین و فناوری بلاکچین، باعث ایجاد سیستم‌های مالی غیرمتمرکز شده‌اند که خارج از نظارت مرسوم بانک‌ها و نهادهای مالی عمل می‌کنند و فقه اسلامی نیازمند تحلیل این فناوری‌ها از منظر حلالیت و مشروعیت است، به ویژه در مواردی که ممکن است منجر به تقلب یا فعالیت‌های غیرقانونی شوند.

۵- ضرورت نیاز به بازنگری در مفاهیم حدی و تعزیری: الف- تطبیق جرایم دیجیتال با مجازات‌های حدی: بسیاری از جرایم دیجیتال مانند هک کردن، کلاهبرداری آنلاین، و سرقت اطلاعات مالی، در فقه اسلامی معادل مستقیمی ندارند و این موضوع باعث می‌شود تا مجازات‌های حدی (مانند قصاص یا دیه) نتوانند به طور مستقیم در این موارد اعمال شوند و نیاز به تدوین مجازات‌های تعزیری جدید وجود داشته باشد. ب- انعطاف‌پذیری در تعیین مجازات: فناوری اطلاعات باعث ایجاد جرایم جدیدی شده است که شدت و پیچیدگی آن‌ها متفاوت است و فقه اسلامی نیازمند انعطاف‌پذیری بیشتر در تعیین مجازات‌های تعزیری است تا بتواند با تنوع

چالش‌های متعددی روبرو است. که در اینجا به آن‌ها اشاره می‌کنیم:

۱- عدم تطابق مستقیم مفاهیم فقهی با واقعیت‌های دیجیتال: الف- تعریف معامله و عقد: در فقه اسلامی، معامله به عنوان توافق طرفین برای مبادله منافع یا اموال تعریف می‌شود که معمولاً شامل حضور فیزیکی طرفین و ابراز صریح اراده (ایجاب و قبول) است (خمینی، ۱۳۹۹، ج ۱، ص ۵۳۸) اما در فضای دیجیتال، انعقاد قرارداد از طریق سیستم‌های خودکار یا پلتفرم‌های آنلاین، انجام می‌شود و شاید هیچ تماس مستقیمی بین طرفین وجود نداشته باشد. این موضوع باعث می‌شود تا مفهوم سنتی «عقد» نیاز به بازنگری و تطبیق با محیط دیجیتال، داشته باشد. ب- مفهوم امانت و ضمان: در فقه اسلامی، امانت به معنای نگهداری موقت اموال دیگران است و ضمان به معنای تعهد به جبران خسارت در صورت نقص یا از دست رفتن آن است (سبزواری، ۱۴۱۳، ج ۱۸، ص ۳۰۳) اما در فضای مجازی، امانت و ضمان، ممکن است به شکل‌های جدیدی ظاهر شود، مانند نگهداری اطلاعات شخصی یا داده‌های مالی کاربران توسط پلتفرم‌ها. فقه اسلامی نیازمند تدوین ضوابط جدیدی برای پوشش این نوع امانت‌ها است.

۲- مشکلات اثبات و شهود الکترونیکی: الف- اعتبار شواهد دیجیتال: در فقه اسلامی، شهود و شواهد نقش مهمی در اثبات جرم یا تعهدات حقوقی دارند (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۴۱، ص ۲۵). شهود سنتی شامل شهادت افراد، اسناد کاغذی، و مدارک فیزیکی است اما در فضای دیجیتال، شواهد به صورت الکترونیکی ثبت می‌شوند، مانند لاگ‌های سرور، ایمیل‌ها، و امضاهای دیجیتال. اعتبار این شواهد از منظر فقهی نیاز به بررسی دقیق دارد، زیرا ممکن است تحت تأثیر دستکاری یا حملات سایبری قرار گیرند. ب- مشکل هویت پنهان: در فضای مجازی، هویت واقعی افراد ممکن است مخفی باشد یا از طریق هویت‌های مجازی (مانند آی‌پی‌های مجازی) پنهان شود. این موضوع باعث می‌شود تا اثبات مسئولیت فردی در جرایم دیجیتال، دشوار شود.

۳- مسئولیت پلتفرم‌ها و واسطه‌ها: الف- تعیین حدود مسئولیت: پلتفرم‌های آنلاین به عنوان واسطه‌های معاملات دیجیتال، نقش مهمی در

سوءاستفاده از اطلاعات شخصی، و تقلب باید به طور دقیق تعریف شوند تا در مواقع بروز مشکل، امکان پیگیری قانونی وجود داشته باشد. ۲- تنظیم مقررات شفاف در مورد قراردادهای دیجیتال: برای جلوگیری از تضییع حقوق طرفین در معاملات دیجیتال، باید مقررات روشن و دقیقی در خصوص قراردادهای آنلاین و نحوه اجرای آنها تدوین شود. ۳- افزایش نظارت و پیگیری قضائی: تخصیص منابع کافی برای نظارت بر تراکنش‌ها و پیگیری تخلفات از طریق مراجع قضائی می‌تواند بسیار مؤثر باشد. نظارت آنلاین به‌ویژه در تراکنش‌های مالی می‌تواند باعث شفافیت بیشتر شود. در این زمینه، می‌توان از فناوری‌هایی مانند هوش مصنوعی برای شناسایی تراکنش‌های مشکوک و کلاهبرداری استفاده کرد.

۲- ایجاد سیستم‌های پرداخت اسلامی: الف- حاکمیت اصول فقهی در سیستم‌های مالی دیجیتال: یکی از راهکارهای فقهی برای جلوگیری از تخلفات در تراکنش‌های آنلاین، رعایت اصول فقهی در طراحی سیستم‌های پرداخت است. به عنوان مثال، برای جلوگیری از وقوع ربا در تراکنش‌های آنلاین، سیستم‌های پرداخت باید تضمین کنند که در هیچ یک از تراکنش‌ها بهره‌برداری غیرشرعی صورت نگیرد. ب- پذیرش و تسلیم کالا یا خدمات: مطابق با احکام فقهی، در سیستم‌های پرداخت آنلاین باید رعایت اصول «قبض و اقباض» (تحويل کالا یا خدمات) صورت گیرد. این موضوع به‌ویژه در معاملات آنلاین بسیار حائز اهمیت است تا از کلاهبرداری و عدم تحويل کالا جلوگیری شود. ج- استفاده از قراردادهای اسلامی: در تراکنش‌های آنلاین، استفاده از قراردادهای اسلامی مانند «مضاربه»، «مشارکت» و «مقابل به مثل» می‌تواند به جلوگیری از تخلفات کمک کند. قراردادهای هوشمند (Smart Contracts) نیز می‌توانند بر اساس اصول فقهی طراحی شوند تا از لحاظ فقهی معتبر و مطمئن باشند.

۳- آموزش و آگاهی‌بخشی به کاربران: الف- آموزش اصول فقهی در زمینه معاملات آنلاین: برای جلوگیری از تخلفات، آموزش کاربران در خصوص اصول فقهی مرتبط با معاملات آنلاین ضروری است. نهادهای دینی و آموزشی می‌توانند با برگزاری دوره‌ها و برنامه‌های آموزشی، اصول فقهی را در زمینه تجارت دیجیتال به افراد منتقل کنند. ب- مفاهیم شرعی در

و پیچیدگی جرایم دیجیتال هماهنگ شود.

۶- چالش‌های فرهنگی و آموزشی: الف- کمبود آگاهی عمومی: بسیاری از کاربران فضای مجازی از اصول فقهی و حقوقی مرتبط با معاملات دیجیتال آگاهی ندارند و این کمبود آگاهی می‌تواند منجر به افزایش تقلب و جرایم دیجیتال شود و نیاز به تبلیغات فرهنگی و آموزش‌های تخصصی دارد. ب- مقاومت در برابر تغییر: برخی از فقهاء و صاحب‌نظران ممکن است به دلیل محدودیت‌های فرهنگی یا نگرش محافظه‌کارانه، در برابر تطبیق احکام فقهی با فناوری‌های نوین، مقاومت کنند. این مقاومت می‌تواند مانع از تدوین ضوابط مدرن و کاربردی شود و نیاز به گفت‌وگوهای علمی و فقهی دارد. بنابراین، تطبیق فقه اسلامی با فناوری اطلاعات، به دلیل تفاوت بنیادین میان مفاهیم سنتی و واقعیت‌های دیجیتال، با چالش‌های متعددی روبرو است. این چالش‌ها شامل عدم تطابق مستقیم مفاهیم فقهی، مشکلات اثبات و شهود الکترونیکی، مسئولیت پلتفرم‌ها، پیچیدگی فناوری‌های نوین، نیاز به بازنگری در مجازات‌ها، و کمبود آگاهی عمومی است. برای غلبه بر این چالش‌ها، نیاز به تلاش مشترک فقهاء، حقوق‌دانان، و متخصصان فناوری اطلاعات است تا ضوابط فقهی- حقوقی تطبیقی و کاربردی تدوین شود.

۵- راهکارهای فقهی و حقوقی برای مقابله با تقلب در تراکنش‌های آنلاین برای کاهش تخلفات در تراکنش‌های آنلاین، می‌توان پیشنهادات فقهی و حقوقی مختلفی را در نظر گرفت که به بهبود شفافیت، افزایش نظارت و تقویت اعتماد عمومی در سیستم‌های پرداخت دیجیتال، کمک کند. این پیشنهادات می‌توانند به‌طور همزمان از جنبه‌های شرعی و قانونی تأثیرگذار باشند. در اینجا چند پیشنهاد فقهی و حقوقی برای کاهش تخلفات در تراکنش‌های آنلاین مطرح می‌شود:

۱- تقویت قوانین و مقررات ضد تقلب: یکی از مهم‌ترین اقدامات برای جلوگیری از تخلفات، تدوین و اجرای قوانین و مقررات جامع و دقیق است که شامل مواردی مانند جلوگیری از فریب، سوءاستفاده از اطلاعات و کلاهبرداری در فضای دیجیتال باشد. این قوانین باید شامل این نکات باشد: ۱- تعریف دقیق تخلفات: تخلفات مختلف مانند کلاهبرداری،

اطلاعات و تقلب در تراکنش‌های آنلاین جلوگیری کند.

۶- ایجاد نهادهای مستقل برای بررسی و حل و فصل شکایات: الف- هیئت‌های داوری و حل اختلاف: وجود نهادهای مستقل که قادر به بررسی شکایات مرتبط با تقلب در تراکنش‌های آنلاین هستند، می‌تواند به حل مشکلات و اختلافات کمک کند. این نهادها می‌توانند هم از نظر حقوقی و هم از نظر شرعی به مسائل رسیدگی کنند و تصمیمات لازم را اتخاذ نمایند. ب- مراکز مشاوره و پشتیبانی: ایجاد مراکز مشاوره و پشتیبانی برای کاربران در زمینه‌های حقوقی و شرعی می‌تواند به افراد کمک کند تا در صورت وقوع تقلب یا تخلف، اقدامات لازم را انجام دهند و حقوق خود را پیگیری کنند. بنابراین، به نظر می‌رسد برای کاهش تخلفات در تراکنش‌های آنلاین، پیشنهادات فقهی و حقوقی متعددی وجود دارد که می‌توانند به‌طور همزمان از جنبه‌های شرعی و قانونی اثرگذار باشند. تدوین قوانین دقیق، استفاده از اصول فقهی در سیستم‌های پرداخت دیجیتال، آموزش عمومی در مورد خطرات و تقلب‌ها، نظارت شرعی بر تراکنش‌ها، و استفاده از فناوری‌های پیشرفته نظارتی از جمله این پیشنهادات هستند. اجرای این تدابیر می‌تواند باعث افزایش شفافیت، اعتماد و امنیت در تراکنش‌های آنلاین و در نتیجه کاهش تخلفات شود.

نتیجه‌گیری

تحولات چشمگیر فناوری اطلاعات و گسترش تجارت الکترونیک، زمینه‌ساز تحولات بنیادین در نحوه تعاملات انسانی شده است. تراکنش‌های آنلاین به عنوان بخش جدایی‌ناپذیر از زندگی مدرن، فرصت‌های بی‌شماری را ایجاد کرده، اما همزمان با آن، چالش‌های حقوقی و فقهی متعددی نیز به همراه داشته است. تقلب در فضای مجازی، به عنوان یکی از جدی‌ترین تهدیدها برای امنیت اقتصادی و اجتماعی، نیازمند تحلیل دقیق و ارائه راهکارهای مناسب از منظر فقه اسلامی، حقوق و قوانین موضوعه است. فقه اسلامی، به عنوان سیستمی انعطاف‌پذیر و پویا، توانایی پاسخگویی به نیازهای نوین را دارد. با این حال، تطبیق احکام فقهی با واقعیت‌های دیجیتال نیازمند بازنگری و تفسیر مجدد مفاهیم سنتی است. مفاهیمی مانند «عقد»، «امانت»، و «شهود» باید به گونه‌ای

قراردادهای آنلاین: آموزش نکات فقهی مانند صحت قراردادهای، شرایط لازم برای صحت معامله، و روش‌های جلوگیری از تقلب در تراکنش‌های آنلاین. ج- اطلاع‌رسانی درباره خطرات و تقلب‌ها: آگاه‌سازی عمومی در مورد انواع تقلب‌های آنلاین، روش‌های جلوگیری از آن‌ها، و چگونگی حفاظت از اطلاعات شخصی و مالی، می‌تواند به کاهش تخلفات کمک کند. کمپین‌های اطلاع‌رسانی در رسانه‌ها، به‌ویژه رسانه‌های دیجیتال، می‌توانند اثرگذار باشند.

۴- ایجاد سازوکارهای نظارتی شرعی: الف- نظارت شرعی بر تراکنش‌های آنلاین: شوراهای فقهی یا هیئت‌های نظارت شرعی می‌توانند نقش مهمی در نظارت بر تطابق تراکنش‌های آنلاین با اصول اسلامی، ایفا کنند. این هیئت‌ها می‌توانند به‌طور دوره‌ای سیستم‌های پرداخت آنلاین را بررسی کرده و در صورت مشاهده مواردی که با اصول فقهی سازگاری ندارند، اقدامات اصلاحی انجام دهند. ب- موافقت‌نامه‌های فقهی برای پلتفرم‌های آنلاین: پلتفرم‌های آنلاین می‌توانند توافق‌نامه‌هایی با نهادهای فقهی برای رعایت اصول شرعی امضا کنند که موجب می‌شود هیچ تراکنشی برخلاف شریعت صورت نگیرد. ج- اعمال احکام فقهی در فضای دیجیتال: فقهاء می‌توانند با توجه به نیازهای جدید فضای دیجیتال، احکام فقهی جدیدی در زمینه‌های خاص مانند قراردادهای آنلاین، معاملات ارزهای دیجیتال و سیستم‌های پرداخت را پیشنهاد دهند و آن‌ها را به‌طور دقیق در عمل به اجرا بگذارند.

۵- استفاده از فناوری‌های پیشرفته برای نظارت و کنترل: الف- هوش مصنوعی و تحلیل داده‌ها: استفاده از هوش مصنوعی و الگوریتم‌های یادگیری ماشین می‌تواند برای شناسایی تراکنش‌های مشکوک و تقلبی در فضای آنلاین بسیار مؤثر باشد. این ابزارها می‌توانند به‌طور آنی الگوهای تقلب را شناسایی کرده و هشدارهای فوری را به مراجع قانونی و شرعی، ارسال کنند. ب- توسعه فناوری‌های امنیتی: برای جلوگیری از دسترسی‌های غیرمجاز و تقلب در تراکنش‌ها، استفاده از فناوری‌های امنیتی مانند رمزنگاری داده‌ها، احراز هویت چندعاملی، و سامانه‌های تشخیص هویت می‌تواند مفید باشد. این اقدامات امنیتی می‌تواند از سرقت

ارائه شده در این پژوهش، شامل بازنگری احکام فقهی، تدوین قوانین تطبیقی، تقویت نظارت و امنیت و افزایش آگاهی عمومی است. این راهکارها نه تنها به کاهش تقلب در تراکنش‌های آنلاین کمک می‌کنند، بلکه به تقویت اعتماد عمومی به سیستم‌های دیجیتال نیز منجر می‌شوند. با توجه به پیچیدگی و تنوع جرایم دیجیتال، پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آتی به این موضوعات، توجه کنند: الف- تحلیل تطبیقی مسئولیت فقهی و حقوقی هوش مصنوعی در معاملات آنلاین. ب- بررسی وضعیت ارزش‌های دیجیتال و بلاکچین از منظر فقه اسلامی. ج- مطالعه نقش نهادهای بین‌المللی در مقابله با جرایم سایبری و تقلب. بنابراین، در عصری که اقتصاد دیجیتال به رکن اساسی توسعه تبدیل شده، حفظ امنیت تراکنش‌های آنلاین نه تنها یک ضرورت اقتصادی، بلکه تعهدی دینی و اجتماعی است. تطبیق فقه اسلامی با فناوری اطلاعات، به عنوان راهکاری مؤثر برای مقابله با تقلب، می‌تواند به تقویت عدالت، امانتداری، و اعتماد عمومی در فضای مجازی کمک کند.

تطبیق شوند که شامل معاملات آنلاین و شواهد دیجیتال باشند. این تطبیق نه تنها به حفظ اعتبار فقه اسلامی کمک می‌کند، بلکه به تقویت امنیت و عدالت در فضای مجازی نیز منجر می‌شود. تعیین مسئولیت مدنی طرفین معامله و پلتفرم‌ها، به عنوان ابزاری مؤثر برای جبران خسارت‌های مالی و معنوی، نقش مهمی در پیشگیری از تقلب ایفا می‌کند. این مسئولیت شامل جبران خسارت، فسخ عقد و تعیین مسئولیت مشترک است. مجازات‌های حدی و تعزیری، به عنوان ابزاری برای پیشگیری از تقلب و حفظ نظم اجتماعی، باید به گونه‌ای تدوین شوند که با پیچیدگی‌های جرایم دیجیتال هماهنگ باشند. چالش‌هایی مانند عدم تطابق مستقیم مفاهیم فقهی، مشکلات اثبات و شهود الکترونیکی، مسئولیت پلتفرم‌ها و پیچیدگی فناوری‌های نوین، نیازمند تلاش مشترک فقهاء، حقوق‌دانان و متخصصان فناوری اطلاعات است. اصلاح قوانین موجود و تدوین قوانین جدید، به گونه‌ای که با واقعیت‌های فضای مجازی هماهنگ باشند، از اولویت‌های اصلی در این زمینه است. راهکارهای

منابع

قرآن کریم

خرم آبادی، عبدالصمد (۱۳۸۶). کلاهبرداری رایانه ای از دیدگاه بین المللی و وضعیت ایران. فصلنامه حقوق مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی تهران. شماره ۲.

خمامی زاده، فرهاد (۱۳۹۱). شرایط، آثار و جایگاه قاعده تقلب نسبت به قانون در حقوق بین الملل خصوصی. تهران: مجله حقوق خصوصی. دوره ۹. شماره ۲. خمینی، سید روح الله (۱۳۹۹). تحریرالوسیله. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

دادفر، مریم؛ و سیفی، فاطمه (۱۳۹۹). غش در معامله از دیدگاه فقه. فصلنامه علمی فقه و حقوق نوین. دوره ۱. شماره ۱. خردادماه.

رضایی، علی؛ و کریمی، مریم (۱۴۰۰). بررسی امنیت در تراکنش های آنلاین بانکی. فصلنامه مطالعات بانکداری اسلامی. سال ۶. شماره ۱۳.

رضوی، سید محمدکاظم (۱۳۹۸). فقه معاملات الکترونیکی. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

رضوی اصل، سیدمحس؛ و مرادخانی، احمد (۱۳۹۴). بررسی مفهوم هتک حرز در سرقت های اینترنتی. فصلنامه علمی پژوهشی کاوشی نو در فقه. شماره ۳.

روحانی رانکوهی، محمد تقی (۱۳۹۷). واژه نامه تخصصی فناوری اطلاعات و ارتباطات (ICT). تهران: انتشارات دانشگاه صنعتی شریف.

روحانی، سیدمحمدصادق (۱۳۹۲). فقه الصادق علیه السلام. قم: نشر آیین دانش.

..... (۱۳۸۷). منهاج الفقاهه. قم: نشر انوار الهدی.

زحیلی، وهبه (۱۴۰۹ق). الفقه الإسلامی و أدلته. بیروت: نشر دارالفکر.

سالاری، مهدی (۱۳۹۲). کلاهبرداری و ارکان متشکله آن. چاپ دوم. تهران: نشر میزان.

سبزواری، عبدالاعلی (۱۴۱۳ق). مذهب الاحکام فی بیان الحلال و الحرام. قم: دار التفسیر.

شبیری زنجانی، سیدموسی (۱۴۱۹ق). کتاب نکاح. چاپ اول. قم: انتشارات مؤسسه پژوهشی رای پرداز.

شهبازی، مهدی (۱۴۰۱ق). تحلیل حقوقی اعتبار تراکنش های آنلاین در نظام حقوقی ایران. مجله حقوقی دادگستری. مرکز تحقیقات قوه قضاییه. سال ۶. شماره ۸.

شیخ انصاری، مرتضی (۱۳۹۸). مکاسب. قم: نشر مجمع الفکر الاسلامی.

شیخ طوسی، ابوجعفر (۱۳۸۷). المبسوط فی فقه الامامیه. تهران: المکتبه

اردبیلی، محمدعلی (۱۴۰۰). مبانی حقوق جزای عمومی. تهران: نشر میزان.

امامی، سیدحسن (۱۳۳۴). حقوق مدنی. چاپ اول. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

انصاری، مسعود (۱۳۸۴). دانش نامه حقوق خصوصی. تهران: انتشارات محراب فکر.

انواری رستمی، علی اصغر (۱۳۹۹). تقلب مالی و حسابرسی تقلب. تهران: انتشارات ترمه.

بحرانی، یوسف بن احمد بن ابراهیم (۱۴۰۵ق) الحدائق الناضره. قم: انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

برهانی، محسن؛ و احمدزاده، رسول (۱۳۹۷). معیارهای ناظر بر شناسایی مفسد فی الارض با تاکید بر جرائم مواد مخدر. مطالعات حقوق کیفری و جرم شناسی. شماره ۴۸.

پاسبان، محمدرضا (۱۴۰۲). حقوق تجارت الکترونیک. تهران: انتشارات خرسندی.

توتونچیان، ایرج؛ و عیوضلو، حسین (۱۳۷۹). کاربرد نظریه عدالت اقتصادی در نظام اسلامی توزیع ثروت و درآمد. فصلنامه تحقیقات اقتصادی. شماره ۵۷.

جعفری، مهدی (۱۳۹۹). امنیت در تراکنش های مالی آنلاین. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۷۸). ترمینولوژی حقوق. تهران: انتشارات گنج دانش.

حکیم، سید محسن (۱۳۸۱). مستمسک العروة الوثقی. بیروت: دار إحياء التراث العربی.

حضرتی شاهین دژ، صمد (۱۳۹۱). ماهیت فقهی و حقوقی سرقت الکترونیکی. فصلنامه فقه و مبانی حقوق اسلامی. شماره ۱۳.

حلی، محمد بن منصور بن احمد (ابن ادریس) (۱۴۱۱ق). السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی. قم: انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

خان عدل، سیدمصطفی (۱۳۴۵). حقوق مدنی. چاپ هشتم. تهران: انتشارات امیر کبیر.

المترضیه.

طباطبایی، محمدصادق؛ و قاسمی، رسول (۱۳۹۰). قاعده جلوگیری تقلب نسبت به قانون در حقوق داخلی. تهران: حقوق اسلامی سال ۸. شماره ۳۱.

طاهری، محمدعلی (۱۳۹۶). بانکداری الکترونیک از دیدگاه فقه اسلامی. قم: انتشارات دانشگاه مفید.

عمید، حسن (۱۳۹۰). فرهنگ فارسی عمی. تهران: انتشارات امیرکبیر.

علامه حلی، حسن بن یوسف (۱۳۴۷). تذکره الفقهاء. تهران: مکتبه المرتضویه.

غروی نائینی، میرزا محمد (۱۴۱۳ق). مکاسب و البیع. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین.

غمامی، مجید (۱۳۷۶). مسئولیت مدنی دولت. تهران: انتشارات دادگستر.

فرجی، حمید (۱۳۸۶). دلایلی در حقوق ایران تحلیل مسئولیت مدنی دلال. چاپ اول. تهران: انتشارات خرسندی.

قاسم زاده، سیدمرتضی (۱۳۷۸). مبانی مسئولیت مدنی. چاپ اول. تهران: نشر دادگستر.

قائم، سید محسن (۱۳۹۷). تقلب در معاملات از دیدگاه فقه و حقوق. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

قربان نیا، ناصر (۱۳۹۳). ملاحظات درباره قانون مجازات اسلامی ۹۲ (نقد و بررسی فقهی، حقوقی). تهران: نشر پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

قمی، ابوالقاسم (۱۴۱۳ق). جامع الشتات فی اجوبه السؤالات. تهران: انتشارات روزنامه کیهان.

کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۹). وقایع حقوقی. تهران: انتشارات دادگستر.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

محمدزاده، امیر (۱۴۰۰). تجارت الکترونیک: از نظریه تا عمل. تهران: انتشارات ترمه.

محمدی، مهدی (۱۳۹۸). تقلب علمی: تعاریف، مصادیق و راهکارهای مقابله. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

محمودی، سعید (۱۳۹۹). تحلیل ریسک های تراکنش های الکترونیکی در تجارت آنلاین. مجله مهندسی فناوری اطلاعات دانشگاه تهران: سال ۷، شماره ۶.

مقدس اردبیلی، احمد بن محمد (۱۴۰۳ق). مجمع الفائدة و البرهان فی شرح إرشاد الأذهان. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.

موسوی اردبیلی، عبدالکریم (۱۴۲۷ق). فقه الحدود و التعزیرات. قم: موسسه النشر لجامعه المفید.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۳). حیل های شرعی و چاره جویی های صحیح در فقه اسلامی. قم: انتشارات مدرسه امام علی ابن ابی طالب (ع).

مدنی، سید جلال الدین (۱۳۸۵). حقوق مدنی. چاپ اول. تهران: انتشارات پایدار.

مشکینی، علی (۱۳۷۱). اصطلاحات الاصول. قم: انتشارات الهادی.

مقصودی، رضا (۱۳۹۴). سوء استفاده از حق در حقوق بین الملل خصوصی. تهران: فصلنامه پژوهش حقوق خصوصی. سال ۴. شماره ۱۲.

ملک افولی، محسن (۱۴۰۰). مشروعیت تراکنش های بانکی آنلاین از منظر فقه امامیه. مجله مطالعات فقه معاصر. تهران: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی. سال ۶. شماره ۱۲.

موسوی قزوینی، سید علی (۱۴۲۴). ینابیع الاحکام فی معرفه الحلال و الحرام. قم: انتشارات وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

موسوی بجنوردی، سید حسن (۱۳۷۷). قواعد الفقهیه. قم: انتشارات الهادی.

موسوی بجنوردی، سید محمد (۱۳۹۹). بررسی فقهی صحت معاملات اینترنتی با تأکید بر بیع الکترونیکی. فصلنامه فقه و حقوق اسلامی دانشگاه تهران. سال ۸. شماره ۷.

نجفی، محمدحسن (۱۴۰۴ق). جواهرالکلام. قم: انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

نراقی، محمد (۱۴۲۲ق). مشارق الاحکام. قم: انتشارات سلمان فارسی.

هاشمی، سید محمد (۱۴۰۰). مسئولیت مدنی بانک ها در تراکنش های الکترونیکی. فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی دانشگاه تهران. سال ۷. شماره ۱۱.

هاشمی شاهرودی، سید محمود (۱۳۸۲). فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت علیهم السلام. قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (علیهم السلام).

..... سید محمود (۱۳۷۶). محارب کیست و محاربه چیست؟. قم: مجله فقه اهل بیت. شماره ۱۱.

همتی، حسن (۱۴۰۱). حسابرسی تقلب و تخلفات مالی. تهران: انتشارات نگاه دانش.